

Redefining and Reclassifying Uslub al-Hakim from the Perspective of Relevance Theory

Zeinab Akbari¹ : Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

Nasrin Faghih Malek Marzbar² : Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

Abstract

In classical Islamic rhetoric, Uslub al-Hakim—a stylistic device involving deliberate deviation from surface expectations within dialogic contexts—occupies an ambiguous and fragmented position. Particularly in Persian rhetorical tradition, its boundaries with similar devices remain undefined, and the field suffers from both a lack of representative examples and theoretical neglect regarding its pragmatic dimensions. This paper first undertakes a historical-analytical reassessment of Uslub al-Hakim in classical rhetorical sources, clarifying its distinctions from adjacent rhetorical figures. Subsequently, based on core principles of Relevance Theory, the notion of “departure from apparent meaning” is reconceptualized across four inferential levels: (1) reinterpretation of explicature, (2) clash between explicature and implicature, (3) audience-driven inference construction, and (4) critical reframing of encyclopedic or normative assumptions. Employing a qualitative, descriptive-analytical method, the study draws on purposively sampled data from classical Persian texts, particularly within the highly expressive genres of satire and mysticism. Contrary to Arabic-focused traditional sources with limited exemplars, the findings reveal that Persian literary heritage—especially in wisdom dialogues—is replete with innovative instances of Uslub al-Hakim. The relevance-theoretic analysis of these cases offers a novel and fine-grained typology while also demonstrating the cognitive-rhetorical potential of this device in generating cognitive effects, managing tense communicative contexts, and transforming audience perspectives.

1. Introduction

Within the Islamic rhetorical tradition, Uslub al-Hakim—literally “the manner of the wise”—is defined as a deliberate departure from the apparent requirements of discourse (khuruj ‘an muqtada al-zahir) in order to achieve a higher communicative goal. Despite its conceptual prominence in Arabic

* Corresponding Author: ZAkbari@alzahra.ac.ir

rhetoric, its theoretical and analytical treatment in Persian scholarship has remained fragmentary. Persian rhetorical manuals rarely go beyond a handful of borrowed Arabic examples, neglecting its wide presence in Persian texts. Consequently, Uslub al-Hakim has been viewed as a marginal stylistic ornament rather than a cognitively grounded communicative strategy. This study addresses that gap by redefining Uslub al-Hakim through the inferential framework of Relevance Theory (RT) proposed by Sperber and Wilson (1986, 1995). RT conceptualizes communication as an inferential process balancing processing effort and cognitive effect, rather than as the decoding of fixed meanings. Using this model, the research reinterprets “departure from the apparent meaning” as an instance of inferential manipulation: the speaker intentionally alters the hearer’s interpretive expectations to guide them toward a more relevant, often morally or spiritually profound, interpretation.

2. Methodology

The study employs a qualitative, descriptive–analytic approach grounded in pragmatic inference analysis. The research proceeds in two phases: 1) Historical–Conceptual Review: Classical Arabic and Persian sources—such as those of Sakkaki, Qazvini, and Taftazani—were critically examined to trace the evolution, definitional ambiguities, and overlap of Uslub al-Hakim with other figures like ta’rīd (indirect reproach), kināya (metonymic implication), and tawriya (double entendre). 2) Relevance-Theoretic Analysis: Following RT’s interpretive architecture, each example was analyzed across four inferential levels:

Explicature: the explicit interpretation derived by the hearer;

Implicated Premise: contextual assumptions activated from the discourse situation;

Implicated Conclusion: the cognitive conclusion inferred from the interaction of explicit and contextual information;

Processing Effort/Cognitive Effect: the degree of interpretive adjustment and the resulting insight or humor.

Sampling followed a purposive strategy, focusing on dialogic discourse from Persian classical literature—especially in mystical and humorous genres. These genres were chosen because they contain numerous instances of indirect, context-dependent communication where meaning is achieved through interpretive recalibration rather than explicit exposition.

3. Results and Discussion

The analysis yielded a four-fold cognitive typology of Uslub al-Hakim, each corresponding to a distinct inferential mechanism within RT:

Explicature-Based Uslub al-Hakim: The speaker manipulates or invalidates the hearer’s initial explicit interpretation. For example, in Rumi’s dialogue—“He is a Christian, but why are you not God-fearing (tersa)?”—the polysemic shift in tersa from “Christian” to “one who fears [God]” reorients the hearer from social prejudice to spiritual introspection.

Implicature-Based Uslub al-Hakim: Meaning arises through the hearer's responsibility to infer unspoken premises and conclusions. When Abū Sa'īd answers "What is servitude?" with "God created you free—be free!", the hearer must infer that true servitude lies in liberation from dual worldly attachments. This type exemplifies RT's notion of interpretive enrichment through inferential responsibility.

Conflict Between Explicit and Implicit Content: Here, humor or critique stems from a tension between the explicit meaning of the utterance and the contextual information available to the audience. When Ja'far al-Barmaki replies to Hārūn al-Rashīd, "It was in the owners' purses," his literal answer contradicts the implied accusation of incompetence, thereby producing a subversive political implicature: justice, not corruption, explains the absence of tribute.

Manipulation of Broader Contextual Assumptions: This macro-pragmatic type targets collective stereotypes and value systems. In anecdotes like Bahlool's retort to a mocking vizier—"Listen to me and obey, for you are among my subjects"—the humor and critique derive from reversing social hierarchies, exposing hypocrisy, and recalibrating the hearer's evaluative framework.

Across all four types, Uslub al-Hakim functions as a cognitive reorientation mechanism: it disrupts the initial interpretive path, imposes inferential recalculation, and rewards the hearer with a deeper insight. This aligns precisely with RT's Communicative Principle of Relevance: every utterance presupposes its own optimal relevance, even when that relevance lies beneath the surface meaning.

4. Conclusion

This study demonstrates that Uslub al-Hakim, traditionally treated as a peripheral rhetorical device, is in fact a strategic inferential phenomenon deeply rooted in the pragmatics of meaning construction. By aligning it with the inferential architecture of Relevance Theory, the research provides a novel cognitive typology capable of distinguishing the multiple mechanisms through which speakers achieve indirectness, irony, and wisdom in discourse. The four proposed categories—(1) explicature reinterpretation, (2) implicature loading, (3) explicit-implicit conflict, and (4) contextual assumption modulation—jointly reveal the complex interplay between linguistic form and cognitive inference. Analysis of Persian mystical and humorous texts confirms that the Persian literary tradition, far from lacking examples, is saturated with sophisticated uses of Uslub al-Hakim, which function to: correct or deepen ethical understanding; produce covert moral or political critique; challenge or invalidate entrenched assumptions; and reframe the hearer's system of values.

Thus, Uslub al-Hakim operates as a rhetorical technology of cognition, managing communicative tension, guiding interpretive attention, and enabling socially safe yet intellectually provocative speech. The study repositions this figure at the intersection of Islamic rhetoric, cognitive pragmatics, and Persian

stylistics, offering a theoretical framework applicable to future genre-based investigations of its communicative and cultural functions.

Keywords: Uslub al-Hakim, Relevance Theory, Islamic Rhetoric, Pragmatics, Surface-Meaning Deviation.

بازتعریف و گونه‌شناسی "اسلوب حکیم" بر پایه نظریه ربط

زینب اکبری^{۱*} : استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
نسرین فقیه ملک مرزبان^۲ : دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

چکیده

در سنت بلاغت اسلامی "اسلوب حکیم" به عنوان صنعتی که مبتنی بر خروج آگاهانه از مقتضای ظاهر در بستر گفتگوست، جایگاهی مبهم و چندپاره دارد؛ به ویژه در بلاغت فارسی نه تنها مرز آن با صناعات مشابه روشن نشده، بلکه شاهد فقر شاهد مثال و غفلت نظری در تبیین جوانب بلاغی آن هستیم. این مقاله نخست با روشی تاریخی-تحلیلی، به بازخوانی جایگاه و تعریف اسلوب حکیم در منابع کهن بلاغی می‌پردازد و وجوه افتراق آن با صنایع مشابه را تبیین می‌کند. در گام بعد، بر اساس مبانی نظریه ربط اسپربر و ویلسون "خروج از مقتضای ظاهر" به عنوان عنصر محوری اسلوب حکیم در چهار سطح استنتاجی بازتجلیل شده است: (۱) بازخوانی تفسیر صریح؛ (۲) تضاد میان تفسیر صریح و دلالت ضمنی؛ (۳) تحمیل استنتاج ضمنی بر مخاطب؛ و (۴) بازنمایی انتقادی مفروضات دایره المعارفی یا هنجاری. رویکرد پژوهش کیفی و توصیفی-تحلیلی است و نمونه‌ها با روش نمونه‌گیری هدفمند از متون کلاسیک فارسی به ویژه گفتگوهای طنزآمیز و عرفانی استخراج شده‌اند. برخلاف منابع بلاغی سنتی که شواهد محدود و صرفاً عربی ارائه می‌دهند، این پژوهش نشان می‌دهد که ادب فارسی، به ویژه در گفتگوهای حکیمانه، مملو از کاربردهای خلاقانه اسلوب حکیم است. تحلیل ربط محور این نمونه‌ها، علاوه بر ارائه گونه‌شناسی دقیق و نو، ظرفیت‌های شناختی-بلاغی این صنعت را در ایجاد اثرات شناختی در ذهن، مدیریت موقعیت‌های پرتنش و تولید و تعدیل بینش مخاطب نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: اسلوب حکیم، نظریه ربط، بلاغت اسلامی، کاربردشناسی، خروج از مقتضای ظاهر.

^۱. نویسنده مسئول: ZAkbari@alzahra.ac.ir

۱. مقدمه

بلاغت اسلامی سنتی در طول قرون متمادی به معرفی و تحلیل مجموعه‌ای از صناعات ادبی پرداخته که هدف آنها انتقال مؤثرتر معنا، اقناع مخاطب و خلق زیبایی‌شناسی زبانی بوده است. یکی از این صنایع، اسلوب حکیم، ابزاری بلاغی است که در آن گوینده به‌طور آگاهانه به جای پیروی از انتظار صریح مخاطب با تغییر جهت معنایی او را وادار به بازاندیشی و استنتاجی تازه می‌کند. با وجود حضور پررنگ این صنعت در میراث زبانی فارسی و انواع مختلف ادبی از طنز تا متون عرفانی از یک سو تعاریف سنتی موجود از اسلوب حکیم دچار نوعی پراکندگی مفهومی و ضعف در مرزبندی است، و از سوی دیگر شواهدی که در کتب بلاغی به‌عنوان مصادیق اسلوب حکیم تحلیل می‌شود تکراری و انگشت‌شمارند. این کاستی در بلاغت فارسی چشمگیرتر از عربی است.

با این حال، در دهه‌های اخیر "نظریهٔ ربط"^۱ که توسط اسپربر و ویلسون^۲ بنیان گذاشته شده، به‌عنوان یکی از رویکردهای پیشرو در تحلیل فرایندهای زبانی - شناختی در ارتباط انسانی، توانسته است ابعاد نوینی از پدیده‌هایی چون طنز، کنایه، ایهام و تعاملات غیرمستقیم را تبیین کند. در چارچوب این نظریه (Sperber & Wilson, 1995 & 1986) زبان نه به‌مثابهٔ مجموعه‌ای از قواعد صرف و نحو، بلکه به‌عنوان ابزار هدایت توجه مخاطب به سوی استنتاج‌های خاص فهمیده می‌شود. نظریهٔ ربط به‌ویژه با تمرکز بر دلالت‌های ضمنی^۳، مفروضات بافتی^۴ و اثر شناختی^۵ ابزارهای نظری دقیقی برای تبیین سازوکارهای بلاغی و معنایی در اختیار قرار می‌دهد. از این منظر می‌توان "اسلوب حکیم" را نه صرفاً یک صنعت بلاغی، بلکه سازوکاری ربط‌محور در تعامل گفتگویی بازخوانی کرد؛ سازوکاری که از طریق ایجاد تضاد بین تفسیر صریح و تفسیر محتمل‌تر زمینه‌ای، معنا و تأثیر شناختی جدیدی را بر مخاطب تحمیل می‌کند. در نمونه‌های کلاسیک این صنعت گوینده با فعال‌سازی عمدی یک خوانش کم‌احتمال یا با تغییر مسیر انتظارات استنتاجی مخاطب، تفسیر پیش‌فرض شنونده را ناتمام گذاشته و او را به معنایی ژرف‌تر سوق می‌دهد.

در این پژوهش تلاش خواهد شد در چارچوب مفهومی نظریهٔ ربط و با رویکردی کیفی و توصیفی-تحلیلی، یک بازتعریف کاربردشناختی از اسلوب حکیم ارائه شود، گونه‌های مختلف

1. Relevance Theory (RT)
2. Sperber & Wilson
3. implicatures
4. contextual assumptions
5. cognitive effect

آن طبقه‌بندی کردند، مرز آن با صناعات مشابه روشن گردد و ظرفیت‌های بلاغی آن در هدایت گفتمان، نقد پنهان، و مدیریت موقعیت‌های پرتنش (از جمله قدرت، تهدید یا انتقاد) تحلیل شود.

هدف پژوهش حاضر در بخش نخست بازبینی جامع پیشینه و تعاریف "اسلوب حکیم" در سنت بلاغت اسلامی و ارائه چارچوبی مفهومی برای آن و در ادامه تبیین دقیق فرایندهای استنباطی معنادر "اسلوب حکیم" بر پایه اصول و مفاهیم نظریه ربط است به گونه‌ای که تعریف و گونه‌شناسی جامعی از این سازوکار زبانی به دست دهد. در همین راستا، سه پرسش اساسی مطرح است:

(۱) "اسلوب حکیم" در بلاغت اسلامی چگونه تعریف و چه ویژگی‌هایی برای آن برشمرده شده است؟

(۲) چگونه می‌توان "اسلوب حکیم" را بر اساس سطوح مختلف استنتاج در نظریه ربط (تفسیر صریح، دلالت‌های ضمنی و اطلاعات بافتی) تعریف و طبقه‌بندی کرد؟

(۳) سازوکارهای شناختی-زبانی "اسلوب حکیم" بر اساس نظریه ربط کدامند؟

۲. پیشینه پژوهش

عمده مطالعات پیشین سهم قابل توجهی را به تحلیل "اسلوب حکیم" در بافت قرآنی اختصاص داده‌اند. یکی از پژوهش‌های مرتبط در این حوزه مقاله «زیبایی‌شناسی اسلوب حکیم در قرآن (بررسی موردی ده جزء میانی قرآن)» از میرحسینی، انصاری و سلیمی (۱۳۹۳) است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی ابعاد زیباشناختی اسلوب حکیم در ده جزء قرآن کریم را بررسی می‌کند. هدف اثبات بلاغت و وجوه اعجاز قرآن از طریق کاربرد این آرایه بود که با اشاره به فراوانی کاربرد آن در قرآن نقش آن را در رویارویی با عناد و ناسازگاری مخالفان پیامبر اکرم (ص) برجسته ساختند. این پژوهش با تقسیم‌بندی اسلوب حکیم به چهار وجه و ذکر نمونه‌های متعدد قرآنی، تحلیل‌های ارزشمندی را در بستر کلام وحی ارائه می‌دهد و بر کارآمدی آن در تثبیت بلاغت قرآنی تأکید می‌کند. با این حال، دامنه آن به متون قرآنی محدود می‌شود و به بررسی این سازوکار بلاغی در دیگر متون ادبی و کارکردهای معناساز آن در گستره وسیع‌تری از انواع ادبی نمی‌پردازد.

علی زواری احمد (۲۰۱۸) در مقاله «جمالیة الأسلوب الحکیم و قیمته الأسلوبیة فی القرآن الکریم» به بررسی ارزش زیبایی‌شناختی اسلوب حکیم در قرآن کریم می‌پردازد. تأکید اصلی

این پژوهش بر اهمیت اسلوب حکیم در ساختار گفتمان قرآنی و نقش آن در ایجاد ظرافت‌های بلاغی است، چنانکه به نقل از سکاکی آن را از نافذترین اسالیب بلاغی می‌شمارد. پژوهشی دیگر با عنوان «أسلوب الحكيم في آيات القرآن الكريم: دراسة تفسيرية تطبيقية» توسط شیما کمال عبد العظیم خمیس (۲۰۲۲) انجام شده که به واکاوی اسلوب حکیم به عنوان یکی از وجوه اعجاز قرآنی و نکات بلاغی آن می‌پردازد. نویسنده با بررسی کتب تفسیری و کاربرد اسلوب حکیم در فهم معانی قرآن، اغراض بلاغی مختلفی را برای این اسلوب (همچون تطف، تعریض، ابطال، تمییز، تهکم) شناسایی کرده و نقش بستر قرآنی را در درک این اسلوب تبیین می‌کند.

از معدود آثاری که به طور مستقل جایگاه و جوانب اسلوب حکیم در بلاغت را بررسی کرده و شواهدی از آن را در متونی غیرقرآنی برشمرده، رساله‌ای است با عنوان «رسالة في بيان الأسلوب الحكيم» از شمس‌الدین احمد بن سلیمان بن کمال پاشا (۹۴۰-۸۷۳ هـ / ۱۵۳۴-۱۴۶۹ م) معروف به ابن کمال پاشا که از شاعران، مورخان و مؤلفان بزرگ قرن دهم هجری در قلمرو دولت عثمانیان است و رساله‌های مستقلی در باب صنایع بلاغی گوناگون دارد. وی نه تنها به گردآوری و طبقه‌بندی آنچه بلاغیان پیشین درباره «اسلوب حکیم» گفته‌اند می‌پردازد، بلکه با رویکردی انتقادی مثال‌های بلاغیان را تحلیل و برخی از آن‌ها را رد می‌کند. از نوآوری‌های قابل توجه او افزودن مثال‌هایی از احادیث شریف است که کمتر مورد توجه بلاغیان بوده و به غنای کاربردی این اسلوب می‌افزاید (صامل، ۱۹۹۶: ۷۴ و ۷۵).

مرور پژوهش‌های مذکور نشان می‌دهد که مطالعات انجام گرفته پیرامون «اسلوب حکیم» عمدتاً در چارچوب‌های سنتی بلاغت عربی آن هم در بافت قرآنی محصور مانده‌اند و به ندرت از ابزارهای نظریه‌های زبان‌شناسی و کاربردشناسی نوین مانند نظریه ربط، برای واکاوی عمیق‌تر سازوکارهای شناختی و ارتباطی این اسلوب بهره برده‌اند.

۳. مبانی نظری و روش پژوهش

۳.۱. «اسلوب حکیم» در بلاغت اسلامی

مطالعه کاربردهای زبانی که امروزه ذیل «اسلوب حکیم» جای می‌گیرند، پیش از آنکه در قرن هفتم به صورت یک اصطلاح علمی تثبیت شود، نزد بلاغت‌پژوهان متقدم مورد توجه بوده است. پیش‌درآمد این توجه را می‌توان در آثار جاحظ (متوفی ۲۵۵ ق) مشاهده کرد که هرچند اصطلاح «اسلوب حکیم» را به کار نمی‌برد، اما به صورت نظری و از خلال مثال‌های متعدد گفته‌هایی را تحلیل کرده که واجد ویژگی‌های معنایی و مقصودی اسلوب حکیم‌اند. وی ذیل مبحث «کلام

یذهب السامع منه إلى معاني أهله و قصد صاحبه» (الجاحظ، ۲۰۰۳: ۱۴۸/۲) و در باب «اللغز فی الجواب» (همان: ۲۷۸) در البیان و التبیین نمونه‌هایی ارائه می‌دهد که بعداً در آثار بلاغی ذیل اسلوب حکیم شناخته شده‌اند، مانند پاسخ بلال حبشی دربارهٔ پیروز میدان مسابقه اسبدوانی که وقتی از او پرسیدند: «من سبق؟» پاسخ داد: «سبق المقربون» و هنگامی که سؤال کننده گفت: «إنما أسألك عن الخيل: من از اسبها می‌پرسم» پاسخ داد: «و أنا أجيبك عن الخير: و من از خیر به تو پاسخ دادم» (همان). تحلیل جاحظ از این پاسخ نشان می‌دهد که بلال عاملدانه از پاسخ صریح خودداری کرده و در عوض پاسخی حکیمانه، جهت‌دار و مفیدتر را برگزیده است. عبدالقاهر جرجانی (متوفی ۴۷۱ق) نیز در آثار خود هرچند اصطلاح "اسلوب حکیم" را به کار نمی‌برد، اما شیوه‌ای از پاسخ‌دهی را با عنوان "مغالطه" شرح می‌دهد که از منظر معنایی با آنچه بعدها اسلوب حکیم نامیده شد، هم‌پوشانی دارد. نمونه‌ای از این رویکرد، تحلیل او از گفت‌وگوی حجاج بن یوسف با مردی اعرابی است که در آن حجاج تهدید می‌کند که «لَأَحْمِلَنَّكَ عَلَى الْأَذْهِمِ» (من تو را بر ادهم [مجاز از غل و زنجیر] خواهم نشاند) پس اعرابی از باب مغالطه پاسخ می‌دهد: «و مِثْلُ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأَذْهِمِ وَ الْأَشْهَبِ» (امیری چون تو بر اسب ادهم و اشهب سوار می‌شود) (جرجانی، ۲۰۰۰: ۱۳۸). پاسخی که نشان‌دهنده بازی زبانی و مغالطه معنایی در فهم نیت واقعی گوینده است.

اگرچه پیش‌زمینه‌های مفهومی اسلوب حکیم در آثار متقدمان وجود دارد، اصطلاح خاص "اسلوب حکیم" نخستین بار به صورت دقیق و فنی در آثار ابویعقوب سکاکی (متوفی ۶۲۶ق) مطرح شد. سکاکی در بخش سوم کتاب مشهورش مفتاح العلوم، در پایان علم معانی ذیل تقسیم‌بندی مشهور خود از «انواع خروج از مقتضای ظاهر» "اسلوب حکیم" را ذیل یکی از مصادیق آن می‌آورد (۱۹۸۷: ۳۲۷).

مفهوم اسلوب حکیم یکی از مصادیق بارز تعامل میان نیت گوینده و مقتضای حال شنونده در بلاغت کهن اسلامی است؛ مفهومی که ناظر به خروج آگاهانه گوینده از مقتضای ظاهر سخن به جهت رعایت مصلحت شنونده یا موقعیت گفت‌وگویی است. سکاکی آن را چنین توصیف می‌کند: «تلقى المخاطب بغير ما يترقب» (مواجهه مخاطب با چیزی غیر از آنچه انتظار دارد) «إجابة السائل بغير ما يسأل» (پاسخ دادن به سائل به گونه‌ای غیر از آنچه می‌پرسد) (همان). این تعریف مبنای تعاریف بلاغی در آثار بعدی قرار گرفته و به ندرت از حدود الفاظ آن فراتر رفته‌اند، مگر با هدف توضیح، تعلیل یا تبیین فلسفه خروج از مقتضای ظاهر. خطیب قزوینی

(متوفای ۷۳۹ق) بر پایه همین تعریف شرحی تفصیلی تر ارائه می‌دهد: «مواجهه با مخاطب به گونه‌ای غیرمنتظره از طریق حمل سخنش بر معنایی غیر از مراد ظاهری‌اش، برای آنکه دریابد آن معنای دیگر شایسته‌تر است. همچنین شامل پاسخ‌گویی به سائل به غیر از آنچه خواسته، از طریق تلقی سؤالش به منزله سؤال دیگری که اولی‌تر به حال اوست یا مهم‌تر از سؤالش باشد» (خطیب، بی‌تا: ۹۷). روشن است که افزوده قزوینی در اصل چیزی جز بیان علت و هدف خروج از مقتضای ظاهر نیست. بر این اساس، اسلوب حکیم نه صرفاً تغییری در پاسخ، بلکه عملی بلاغی ناظر به اصلاح مسیر گفت‌وگو بر اساس حکمت و رعایت اولویت‌های شنونده است. مفاد تعریف سگاک‌ی و قزوینی نشان می‌دهد که اسلوب حکیم به لحاظ ساختاری شامل دو قسم است: ۱) مواجهه با مخاطب: جایی که سخن به گونه‌ای خلاف انتظار شنونده گفته می‌شود تا او را به معنای عمیق‌تری رهنمون شود؛ ۲) مواجهه با پرسشگر: جایی که پاسخ‌دهنده از پاسخ صریح به سؤال پرهیز می‌کند و به نکته‌ای دیگر ولی مهم‌تر و متناسب‌تر با حال پرسشگر اشاره می‌کند. از مجموع دیدگاه‌های فوق، می‌توان سه عنصر محوری را به عنوان شالوده نظری اسلوب حکیم در بلاغت کهن اسلامی استخراج کرد:

۱) ماهیت گفت‌وگو محور: اسلوب حکیم همواره در چارچوب یک گفتگو معنا می‌یابد؛ خواه در قالب «گوینده و شنونده» باشد، خواه در قالب «سؤال کننده و پاسخ‌دهنده»؛

۲) خروج از مقتضای ظاهر: یکی از نشانه‌های این اسلوب، انحراف آگاهانه از مسیر معمول گفتار یا پاسخ‌گویی است؛

۳) رعایت مصلحت و اولویت معنایی برای مخاطب: گوینده در انتخاب پاسخ، آنچه برای مخاطب مناسب‌تر، مهم‌تر یا حکیمانه‌تر است، مقدم می‌دارد.

بررسی جایگاه اسلوب حکیم در بلاغت اسلامی نشان می‌دهد که این صنعت در ابواب متنوعی از علوم بلاغی دسته‌بندی شده است. تفاوت در طبقه‌بندی و نحوه تلقی از اسلوب حکیم نه صرفاً ناشی از تفاوت در روش‌شناسی بلاغیون، بلکه در بردارنده اشاراتی مهم نسبت به ماهیت چندسویه اسلوب حکیم به مثابه یک پدیده زبانی-ارتباطی است: ۱) در علم معانی ذیل بحث "خروج بر مقتضای ظاهر" اکثر بلاغیون در پیروی از ابویعقوب سگاک‌ی و خطیب قزوینی اسلوب حکیم را ذیل موضوع "خروج بر مقتضای ظاهر" در علم معانی بررسی کرده‌اند (سگاک‌ی، ۱۹۸۷: ۳۲۷؛ قزوینی، ۱۹۸۲: ۴۶). این رویکرد توسط بلاغیون قدیم عرب مانند جرجانی (متوفی ۷۲۹ق) و جلال‌الدین سیوطی (متوفی ۹۱۱ق) دنبال شده است. در بدایع الصنایع، اولین

اثر بلاغی فارسی که مستقلاً به دانش معانی پرداخته، نیز اسلوب حکیم از اقسام علم معانی آمده است (جهادی حسینی، ۱۴۰۳: ۲۷۵؛ ب) در علم بدیع ذیل "محسنات معنوی": برخی بلاغیون از جمله شرف‌الدین طیبی (م. ۷۴۳ ق) در التبیان فی علم المعانی والبدیع والبیان (۱۹۸۶: ۲۴۱) و غالب بلاغت‌نگاران فارسی رویکرد متفاوتی اتخاذ کرده‌اند و اسلوب حکیم را در زمره صنایع معنوی علم بدیع گنجانده‌اند. عدم ذکر این صنعت در آثار پیشگامانی چون رادویانی، وطواط و شمس قیس را می‌توان به تمرکز اولیه ایشان بر طبقه‌بندی و تعریف صنایع بدیع بر اساس معیارهای لفظی و معنایی رایج آن دوران نسبت داد، درحالی‌که اسلوب حکیم بیشتر یک تدبیر کلامی مبتنی بر نیت متکلم و مقام سخن است. به نظر می‌رسد تا زمان مؤلف بدایع الصنایع این صنعت به صورت مستقل مورد بحث قرار نگرفته است. پس از وی نیز، مؤلف انوار البلاغه (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۵۰) و بسیاری از آثار بدیعی فارسی، مصادیق اسلوب حکیم را با عنوان مشترک "قول به موجب" و در کنار صنایعی چون ایهام و جناس بررسی می‌کنند (رک. شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۴۲؛ کزازی، ۱۳۸۷: ۱۵۰ و راستگو، ۱۳۸۲: ۲۴۶).

تمایزگذاری دقیق میان اسلوب حکیم و صنایع مشابه بدیعی همچون ایهام (توریه)، مشاکله، "قول به موجب" و تجاهل عارف ضروری است؛ هرچند همه ذیل "خروج از مقتضای ظاهر" جای می‌گیرند. اسلوب حکیم در علم معانی با تنبیه مخاطب به امر مهم‌تر یا اولویتی مغفول و گاه با تبدیل سؤال او به پرسشی دیگر، بر تطابق با مقتضای حال برای اصلاح فهم و جهت‌دهی نگرش تمرکز دارد. در مقابل، تجاهل عارف از محسنات بدیعی است و پرسش از امر معلوم را برای اغراضی چون مدح، ذم، تعجب یا توبیخ به کار می‌گیرد و محور آن نیت متکلم است نه اصلاح ادراک سائل. قول به موجب نیز اعتراف ظاهری به صفتی در گفتار مخاطب است که با حمل برخلاف مقصود و باهدف رد آن معنا می‌آید. توریه و مشاکله می‌توانند ابزار تحقق غایت اسلوب حکیم باشند، اما هر یک تعریف و غایت مستقل دارند. هم‌چنین، اسلوب حکیم و استخدام هر دو از صنایع معنوی‌اند، اما اولی تدبیری کارکردی-افناعی برای عدول از ظاهر به امر ارجح است، درحالی‌که استخدام بر چندمعنایی لفظ و تکرار یک واژه با دو معنادر پیوندهای متفاوت کلامی استوار است و در ژرف‌ساخت بر حذف تکیه دارد (همایی، ۱۳۶۷: ۲۷۵-۲۷۶).

۲.۳. نظریه ربط

نظریه ربط که توسط دان اسپربر و دویر ویلسون (Sperber & Wilson, 1986 & 1995) در دهه ۱۹۸۰ بنیان نهاده شد، یکی از رویکردهای بنیادین در حوزه زبان‌شناسی شناختی است که از دل

نظریه عام‌تر ارتباط اشاری-استنباطی^۱ بیرون آمده است. این نظریه تلاشی است برای تبیین چگونگی پردازش معنا در تعاملات زبانی و برخلاف مدل‌های سنتی مبتنی بر رمزگذاری و رمزگشایی پیام، بر فرایند استنباطی تمرکز دارد که در آن شنونده با تکیه بر نشانه‌های آشکار به نیت گوینده پی می‌برد. نظریه ربط بر دو اصل کلیدی استوار است: الف) اصل شناختی ربط^۲ که می‌گوید ذهن انسان به گونه‌ای طراحی شده است که هر محرک دریافتی را براساس بیشترین اثر شناختی^۳ با کمترین تلاش پردازشی^۴ ارزیابی و پردازش می‌کند؛ ب) اصل ارتباطی ربط^۵ که فرض می‌کند هر کنش زبانی این انتظار را در مخاطب ایجاد می‌کند که گفتار گوینده برای او "بهینه‌ترین سطح ربط" را دارد، یعنی ارزش آن را دارد که وقت و انرژی پردازشی خود را صرف آن کند (Sperber & Wilson, 1995: 32). اسلوب حکیم دقیقاً در همین سطح از بازی با انتظارات ارتباطی عمل می‌کند: گوینده عمداً از مسیر انتظاری و متعارف سخن/پاسخ می‌گریزد و تلاش پردازشی مخاطب را افزایش می‌دهد اما با ارائه سخن/پاسخی دیگر مخاطب را به سوی معنای قصدی متفاوت اما "سودمندتر" هدایت می‌کند، لذا این افزایش تلاش پردازشی توجیه‌پذیر است، زیرا به تولید یک اثر شناختی بسیار بالا و عمیق منجر می‌شود. این تغییر مسیر معنایی نه ناشی از ناتوانی در درک سؤال بلکه مبتنی بر تفسیر راهبردی قصد پرسشگر و بازتعریف نیاز ارتباطی اوست.

در این مدل فهم بهینه از یک گزاره زمانی حاصل می‌شود که مخاطب بتواند با حداقل تلاش پردازشی به حداکثر اثر شناختی دست یابد. اثر شناختی به معنای هرگونه تغییر مثبت در بازنمایی جهان توسط مخاطب است؛ این تغییر می‌تواند شامل تقویت فرضیات موجود، تضعیف یا حذف فرضیات نادرست، یا استنتاج نتایج جدید باشد. در نظریه ربط درک معنا صرفاً به معنای رمزگشایی واژگان نیست، بلکه فرایندی استنتاجی و بافت‌محور است. مخاطب از طریق ترکیب رمزگشایی^۶ با استنتاج‌های بافتی^۷ به چیزی می‌رسد که اسپربر و ویلسون آن را "تأویل/تفسیر"^۸ می‌نامند. لذا درک معنا یک روند شناختی پیچیده و چندبعدی است که به صورت موازی سه

-
1. ostensive-inferential communication
 2. Cognitive Principle of Relevance
 3. cognitive effect
 4. processing effort
 5. Communicative Principle of Relevance
 6. decoding
 7. contextual inferences
 8. interpretation

منبع اطلاعاتی را تنظیم می‌کند: ۱) تفسیر صریح: آن بخش از معنای گزاره که به‌وضوح و بدون نیاز به استنتاج‌های پیچیده از معنای لفظی و نحوی قابل استخراج است. در "اسلوب حکیم" غالباً پاسخ اولیه در سطح تفسیر صریح، ممکن است نامربوط یا حتی متناقض به نظر رسد؛ ۲) تفسیر ضمنی: آن بخش از معنا که مستقیم بیان نمی‌شود، بلکه از طریق استنتاج‌های منطقی و فعال‌سازی اطلاعات بافتی توسط مخاطب حاصل می‌گردد. اسلوب حکیم به‌شدت بر تولید معانی ضمنی عمیق تکیه دارد. این معانی ضمنی خود شامل "مقدمات ضمنی" و "نتایج ضمنی" می‌شود. مقدمات ضمنی فرضیاتی هستند که مخاطب برای پر کردن شکاف معنایی و رسیدن به نتایج ضمنی آن‌ها را از بافتار یا دانش خود فعال می‌کند، و نتایج ضمنی نتیجه‌نهایی که مخاطب پس از فعال‌سازی مقدمات ضمنی از سخن گوینده استنتاج می‌کند؛ ۳) اطلاعات بافتی: مجموعه‌ای از فرضیات و دانشی که مخاطب در ذهن دارد و در فرایند تفسیر به کار می‌گیرد. این اطلاعات شامل دانش عمومی، دانش درباره‌ی شخصیت‌ها، پیشنهادها، پیشینه‌های آن‌ها و انتظارات فرهنگی می‌شود. این سه منبع اساسی شکل‌دهنده‌ی فهم برطبق نظریه‌ی ربط هستند و هر یک می‌توانند به‌صورت هدفمند در اسلوب حکیم استفاده شوند. در بخش‌های بعدی مقاله، انواع اسلوب حکیم را بسته به اینکه کدام یک از این جنبه‌های فهم (صریح، ضمنی، اطلاعات بافتی) را نشانه می‌گیرند، طبقه‌بندی کرده و تحلیل می‌کنیم.

تحلیل اسلوب حکیم در این رویکرد بر چهار پیش‌فرض کلیدی ربط استوار است: اولاً، گفتار دارای تفسیرهای متعدد سازگار با کدگذاری زبانی است، اما ذهن شنونده مجهز به معیاری قدرتمند برای حذف همه‌ی تفاسیر جز تفسیر ربط‌دارتر و سودمندتر است (Wilson, 1994: 44). در اسلوب حکیم گوینده با نقض تفسیر محتمل‌تر، شنونده را به سوی این تفسیر حکیمانه‌ی بهینه هدایت می‌کند. ثانیاً، گویندگان از توانایی ذهن‌خوانی برخوردارند (Sperber & Wilson, 2002: 16-14) و می‌توانند محیط شناختی و استنباط‌های محتمل شنونده را پیش‌بینی کنند؛ در نتیجه، گفتار خود را بر اساس مفروضات دینی یا فرهنگی مخاطب طراحی می‌کنند. ثالثاً، شنوندگان برای پردازش و ارزیابی گفته‌ی جدید از اطلاعات به‌دست‌آمده از گفتار پیشین به‌مثابه‌ی بافت مقدماتی بهره می‌گیرند (Yus, 2004: 77). این وابستگی در اسلوب حکیم حیاتی است، چراکه گوینده معنا را در بافتی مغایر با انتظار مخاطب به کار می‌برد. درنهایت، بین آنچه گوینده می‌گوید و آنچه قصد انتقال آن را دارد، فاصله‌ی قابل توجهی وجود دارد که توسط فرایند استنتاج

-
1. explicit interpretation
 2. implicated interpretation

پرمی‌شود. در نظریهٔ ربط، فرایند درک از مرحلهٔ رمزگشایی (شناسایی دستور و کلمات بدون بافت) به مرحله استنتاج (تفسیر کاملاً بافتمند و مرتبط) تبدیل می‌شود و صورت‌های زبانی همیشه اطلاعاتی کمتر از تفسیر نهایی ارائه می‌دهند (Yus, 2002: 1300). اسلوب حکیم از این شکاف استنتاجی برای انتقال پیام بهره می‌برد.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

۴.۱. گونه‌شناسی اسلوب حکیم بر اساس نظریهٔ ربط

بر پایه نظریهٔ ربط اسلوب حکیم نوعی ارتباط استنباطی است که در آن گوینده با تشخیص ناکارآمدی پیش‌فرض‌های مخاطب، از پاسخ مستقیم عدول می‌کند. این عدول با دست‌کاری تفسیر صریح یا مفروضات بافتی پاسخی بدیل ارائه می‌دهد که علی‌رغم افزایش تلاش پردازشی اثر شناختی بیشتری برای مخاطب به همراه دارد (Sperber & Wilson, 1995: 260-261). همان‌طور که در بخش مبانی نظری آمد، بسته به اینکه کدام مراحل استنتاج از طرف گوینده پیش‌بینی و دست‌کاری شود تا اثر شناختی حاصل آید، می‌توان انواع اسلوب حکیم را چهار دسته دانست:

۴.۱.۱. گونهٔ اول: اسلوب حکیم مبتنی بر بازسازی یا ابطال معنای صریح

این نوع بر دست‌کاری سطح صریح معنا استوار است؛ یعنی مخاطب در ابتدا بر اساس ساختار دستوری و واژگانی تفسیر صریحی را شکل می‌دهد که بسیار در دسترس است، اما گوینده به گونه‌ای سخن می‌گوید که این تفسیر اولیه به چالش کشیده شده و تفسیر بدیل که احتمالاً کمتر در دسترس و نیازمند پردازش بیشتر است، برجسته می‌شود. این فرایند مستلزم ابطال تفسیر نخستین و جانشینی آن با تفسیری است که گرچه پیچیده‌تر است، اما از منظر ارتباطی مرتبط‌تر تلقی می‌شود. این تغییر ناگهانی در تفسیر ناهماهنگی شناختی ایجاد کرده و مخاطب را به تلاش پردازشی بیشتر برای انتخاب ربط‌مندترین^۱ تفسیر و دستیابی به بیش‌مورد نظر گوینده وامی‌دارد. این نوع اسلوب حکیم نشان می‌دهد که "ربط بهینه" همیشه در "نزدیکی معنای لفظی" نیست،

بلکه می‌تواند در "تغییر انگاره شناختی"^۱ مخاطب نهفته باشد. این "بهنه‌سازی ربط" از نوع "عمودی" است، یعنی از لایه‌ای سطحی‌تر به سطحی عمیق‌تر در یک حوزه معنایی واحد.

نمونه ۱) روزی حضرت مولانا در سماع گرم شده بود و مستغرق دیدار بار گشته، حالت‌ها می‌کرد. از ناگاه مستی به سماع در آمده شورها می‌کرد و خود را بی‌خودوار به حضرت مولانا می‌زد. یاران عزیز او را رنجانیدند. فرمود که شراب او خورده است، بدمستی شما می‌کنید؟ گفتند: ترساست. گفت: او ترساست، شما چرا ترسا نیستید؟» (افلاکی، ۱۳۶۲: ۳۵۶/۱)

در نمونه ۱ تفسیر صریح اولیه از واژه "ترسا" مسیحی/نصرانی است که بر پایه معنای متعارف و مذهبی کلمه در بافت اجتماعی فعال می‌شود و ربط‌مندی اولیه آن در این است که یاران قصد دارند رفتار نامتعارف شخص و رو بودن مجازات او را به تعلق مذهبی او نسبت دهند. یاران بر این مقدمه ضمنی بافتی تکیه می‌کنند که «چون او مسیحی است پس رفتار و حضور او در سماع (به‌عنوان آیین عرفانی اسلامی) نامناسب و قابل اعتراض است و باید مورد نکوهش قرار گیرد». پاسخ مولانا با دست‌کاری تفسیر صریح واژه، مخاطب را به تفسیر صریح ثانویه این کلمه هدایت می‌کند: «ترسا به معنای ترسان و خائف از خدا». این تغییر ناگهانی یک ناهماهنگی شناختی در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند که او را به تلاش پردازشی بیشتر برای استنباط نتیجه ضمنی وامی‌دارد: «به جای فروتر شمردن پیروان ادیان دیگر، شما باید در رفتار اجتماعی اهل خشیت و پرهیزگاری باشید». این اسلوب حکیم منجر به تصحیح و تعمیق مفاهیم اخلاقی در ذهن مخاطب می‌شود و به بهبود بازنمایی جهان مخاطب از معیار حقیقی ارزیابی انسان (تقوای باطنی در مقابل تعلق مذهبی صرف) کمک می‌کند.

نمونه ۲) یکی از شعراء پیش ایشان [عارف جام] گفت: دیوان کمال و دیوان خواجه و صد کلمه حضرت امیر^(ع) را جواب گفته‌ام. ایشان [احمد جام] فرمودند: خدای را چه جواب خواهی گفت؟ (صفی، ۱۳۸۹: ۲۳۷)

در نمونه ۲) شاعر از اصطلاح "جواب گفتن" به معنای "طبع آزمایی و رقابت ادبی" استفاده می‌کند. بنابراین، تفسیر صریح سخن شاعر فخر فروشی به توانایی‌های ادبی و مهارت او در هم‌طرازی با بزرگان شعر و ادب است. شاعر بر این مقدمه ضمنی بافتی تکیه دارد که «اهمیت و ارزش در توانایی‌های ادبی و رقابت با بزرگان شعر است و من با این توانایی‌ها، موقعیت اجتماعی

1. cognitive paradigm shift

و ادبی برجسته‌ای کسب کرده‌ام». پاسخ احمد جام (خدای را چه جواب خواهی گفت؟) با دست‌کاری تفسیر صریح اصطلاح "جواب گفتن" مخاطب را به تفسیر صریح ثانویه این اصطلاح هدایت می‌کند: «جواب گفتن به معنای پاسخ‌گویی و حساب‌رسی در روز قیامت». این تغییر ناگهانی شاعر را به تلاش پردازشی وامی‌دارد تا به این نتیجه‌ی ضمنی برسد: «مهارت‌های ادبی و تفاخر دنیوی بی‌ارزش است؛ آنچه اهمیت حقیقی دارد آماده‌شدن برای پاسخ‌گویی به خداوند در روز حساب‌رسی و قیامت است». این اسلوب حکیم منجر به نقد اخلاقی کوبنده می‌شود. عارف با این پاسخ، غرور و خودبینی شاعر را هدف قرار می‌دهد و به تصحیح مفاهیم و بازتنظیم اولویت‌ها (اهمیت آخرت بر دنیا) در ذهن مخاطب کمک می‌کند.

نمونه ۳: طالب علمی صالح به در خانه بخیلی رفت و گفت: «چنین به من رسیده که تو چیزی از سال خود نامزد ارباب استحقاق کرده‌ی و من به‌غایت مستحق و فرومانده‌ام». آن خواجه بهانه پیش کرد و گفت: «من آنچه نامزد کرده‌ام نامزد کوران کرده‌ام و تو کور نیستی». طالب عالم گفت: «غلط دیده‌ای، کور حقیقی منم که روی از رزاق حقیقی برتافته‌ام و به سوی چون تو بخیلی شتافته» و روی از او برگردانید (صفی، ۱۳۸۹: ۱۷۸).

در نمونه ۳ تفسیر صریح اولیه‌ی واژه "کور" در کلام بخیل به معنای فقدان بینایی فیزیکی است و او بر این مقدمه‌ی ضمنی بافتی تکیه می‌کند که «طالب علم بی‌نا است و لذا مشمول کمک من نمی‌شود». طالب علم با پاسخ خود معنای صریح واژه "کور" را دست‌کاری کرده و به تفسیر صریح ثانویه آن هدایت می‌کند «کور حقیقی کسی است که از رزاق واقعی (خداوند) روی برتافته و به سوی مخلوقی ناتوان (بخیل) امید بسته است». این تغییر معنایی از بُعد جسمانی به بُعد معنوی ناهماهنگی شناختی ایجاد می‌کند و مخاطب (بخیل) را به تلاش پردازشی بیشتر برای استنباط نتیجه‌ی ضمنی وامی‌دارد: امید بستن به انسان‌های بخیل نیز کوری است که مرا گرفتار کرده است.

۴. ۱. ۲. گونه دوم: اسلوب حکیم مبتنی بر بازیابی دلالت‌های ضمنی

در این نوع معنا نه از سطح صریح بلکه از سطح دلالت‌های ضمنی استخراج می‌شود. مخاطب باید با استفاده از فرض‌های ضمنی از بافت یا دانش عمومی و ترکیب آن با جمله گفته‌شده به نتیجه‌ی ضمنی برسد. در این نوع از اسلوب حکیم قدرت بلاغی کاملاً متکی است بر وادار کردن

مخاطب به استخراج نتایج ضمنی؛ به بیان دیگر تحمیل مسئولیت تفسیر بر دوش مخاطب است. در نظریه ربط دو نوع دلالت ضمنی وجود دارد: الف) فرض‌های ضمنی یعنی فرض‌هایی که مخاطب از بافت برداشت می‌کند؛ ب) نتایج ضمنی یعنی نتایجی که از ترکیب فرض ضمنی با اطلاعات صریح جمله به دست می‌آیند.

نمونه ۴: فقیه را پرسیدند که سر در کدام روز تراشیم و ناخن در کدام روز گیریم و شارب در کدام روز چینیم؟ گفت: در روز درازشنبه (صفی، ۱۳۸۹: ۱۸۸).

در این نمونه سائل به دنبال تعیین "یک روز خاص" برای انجام اعمال شرعی مربوط به نظافت است؛ از آنجا که در بسیاری از باورهای مذهبی ساعات و روزهای خاصی (همچون ساعات سعد و نحس) برای کوتاهی مو و ناخن با تأثیرات مثبت و منفی بر زندگی فرد مرتبط دانسته می‌شود، مقدمه ضمنی بافتی سائل این است که برای هر عمل شرعی روز و زمان خاصی ممکن است در نظر گرفته شده باشد که فقیه باید آن را اعلام کند. پاسخ فقیه (روز درازشنبه) به لحاظ لغوی روزی نامتعارف و بی‌معنا را معرفی می‌کند که یک ناهماهنگی زبانی و شناختی آشکار ایجاد می‌نماید. پاسخ فقیه باعث می‌شود سائل این دلالت را ضمنی را استنباط کند که «اهمیت نه در تعیین یک روز خاص و خرافه‌پرستی، بلکه در منطق عملی و فلسفه حکم است؛ هرگاه نیاز باشد و موی/ناخن/شارب دراز شده باشند، باید آن‌ها را چید». این اسلوب حکیم منجر به تصحیح مفاهیم و نقد سطحی‌نگری در طرح سؤالات فقهی می‌شود. مخاطب درمی‌یابد که باید به فلسفه احکام و اولویت منطق عملی بر جزئیات خشک و ظاهری توجه کند و این امر به بهبود بازنمایی جهان مخاطب از ماهیت واقعی احکام شرعی کمک می‌کند.

نمونه ۵: نقل قول: «ابومنصور سجستانی فقیه را پرسیدند که چون در صحرائی بر سر چشمه‌ای رسیم و خواهیم که غسلی برآریم روی به کدام سمت کنیم؟ گفت: به سمت جامه‌های خود تا دزد نبرد» (صفی، ۱۳۸۹: ۱۸۸).

در نمونه ۵ سائل به دنبال تعیین جهت شرعی (مثلاً قبله) برای انجام غسل در صحراست؛ لذا تفسیر صریح پرسش به دنبال اطلاعاتی در مورد رعایت آداب مذهبی است. مقدمه ضمنی بافتی سائل این است که در هر عمل شرعی رعایت جهت قبله یا سایر آداب مذهبی اهمیت بالایی دارد. پاسخ فقیه با مطرح کردن جهتی غیرمذهبی و صرفاً عملی، نامربوطی ظاهری و ناهماهنگی

شناختی شدیدی با انتظار سائل ایجاد می‌کند. این ناهماهنگی مخاطب را به تلاش پردازشی وامی‌دارد تا از مفروضات منطقی و عقلانی خود بهره بگیرد. دلالت ضمنی استنباط‌شده این است که در برخی موقعیت‌ها، اولویت با عقلانیت و حفظ منافع مادی و عملی است و پرسیدن از جزئیات فقهی در چنین شرایطی نشان‌دهنده غفلت از اولویت‌های مهم‌تر و واقعی‌تر زندگی است.

نمونه ۶) شیخ ما [ابوسعید] را پرسیدند که معرفت چیست؟ گفت: آنک کودکان ما می‌گویند: «بینی پاک کن پس حدیث ما کن» (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۴۰۴).

در نمونه ۶) ظاهر پاسخ ابوسعید روایتی کودکانه و نازل به نظر می‌رسد که در نگاه اول هیچ نسبتی با پرسش بلندمرتبه «معرفت چیست؟» ندارد. این پاسخ پرسشی را که با لحن فلسفی - عرفانی طرح شده با عبارتی عامیانه و بی‌پیرایه پاسخ می‌دهد. پاسخ شیخ به صورت غیرمستقیم و از طریق ایجاد تضاد میان لحن عرفانی سؤال و لحن عامیانه پاسخ، به مخاطب القا می‌کند که معرفت راستین با نوعی تهذیب درونی و تزکیه آغاز می‌شود نه با کلام‌پردازی و سؤال‌های انتزاعی. در استعاره «بینی پاک کن» می‌توان نشانی از آمادگی جسمی و اخلاقی برای ورود به ساحت گفتار مقدس یا معارف بلند دید؛ یعنی پیش از ورود به حدیث اهل معنا باید از آلودگی‌های ظاهری و باطنی تطهیر شد. مخاطب ناچار می‌شود با صرف تلاش پردازشی مفهومی کاملاً غیرمنتظره از معرفت را بازیابی کند. همین جابه‌جایی سطح معنا از «پرسشی فلسفی» به «نکته‌ای تربیتی و سلوکی» تأثیر شناختی عمیقی بر مخاطب می‌گذارد.

نمونه ۷) جاهلی بر سیل تعرض حکیمی را گفت: «چرا از دهان تو بوی بد می‌آید؟» گفت: «از بس که معایب تو در سینه نگاه داشته‌ام در نفسم سرایت کردست» (صفی، ۱۳۸۹: ۱۹۵).

در این نمونه تفسیر صریح پرسش جاهل، یک مشاهده فیزیکی درباره بوی بد دهان حکیم است و مقدمه ضمنی بافتی او بر این فرض متکی است که بوی بد دهان نشانه عدم رعایت بهداشت یا بیماری جسمی است. با این حال، پاسخ حکیم به‌طور مستقیم به این فرض جسمی پاسخ نمی‌دهد، بلکه با ایجاد یک ناهماهنگی شناختی، مخاطب را به تلاش پردازشی وامی‌دارد تا نتیجه ضمنی را استنباط کند: بوی بد دهان من نه ناشی از یک علت فیزیکی، بلکه محصولی از رنج اخلاقی است که از نگهداری و پوشاندن عیوب تو (جاهل) متحمل شده‌ام؛ این یعنی

عیوب تو آنقدر زننده و سنگین است که حتی بر سلامت فیزیکی من هم تأثیر گذاشته است. این اسلوب حکیم منجر به یک نقد اخلاقی عمیق می‌شود و به بهبود بازنمایی جهان مخاطب از رابطه علت و معلول (ارتباط مسائل روحی و اخلاقی با نمودهای فیزیکی) و نیز شناخت سنگینی و قبح عیوب جاهل کمک می‌کند.

۴. ۱. ۳. گونه سوم: اسلوب حکیم مبتنی بر تضاد بین محتوای صریح و اطلاعات ضمنی باز یابی شده از یافت

در این گونه از اسلوب حکیم اثر شناختی از تضاد میان محتوای صریح یک گفته (یعنی آنچه مستقیماً بیان می‌شود و از طریق رمزگشایی و اشباع معنایی به دست می‌آید) و اطلاعات ضمنی که مخاطب از بافت یا دانش قاموسی^۱ خود باز یابی می‌کند، حاصل می‌شود. پاسخ حکیم به ظاهر پاسخی مستقیم است، اما مفاد صریح آن با مفروضات ضمنی یا انتظاراتی که از بافت گسترده‌تر فعال شده‌اند، در تعارض قرار می‌گیرد. این تعارض مخاطب را وادار به تلاش پردازشی بیشتر برای حل ناهماهنگی و رسیدن به دلالت ضمنی صحیح و ربطمند می‌کند که اغلب شامل یک نقد ضمنی یا ارائه یک بینش جدید است.

نمونه ۸) روزی جعفر بن یحیی بن خالد برمکی در صحرایی بهلوی هارون الرشید می‌راند، ناگاه یک قطار شتر پر زر پیش آمد. هارون الرشید پرسید که این خزینه از کجاست؟ گفتند: این هدیه‌ای است که علی بن عیسی از ولایت خراسان فرستاده. و هارون در آن ایام او را والی خراسان ساخته بود و فضل بن یحیی برادر جعفر را عزل کرده. پس روی به جعفر کرد و از روی سرزنش گفت: «این مال در زمان حکومت برادرت کجا بود؟» گفت: «در کیسه‌های خداوندان مال» (صفی، ۱۳۸۹: ۹۸).

در این نمونه پرسش هارون به لحاظ لغوی در مورد مکان فیزیکی مالی است که در زمان حکمرانی فضل برمکی در خراسان وجود نداشت و اکنون از سوی والی جدید ارسال شده است؛ لذا تفسیر صریح این پرسش به دنبال اطلاعاتی در مورد جایگاه هدایا و ثروت است. پاسخ جعفر نیز به لحاظ لغوی مکانی را معرفی می‌کند: در کیسه‌های خداوندان مال. با این حال، مقدمه ضمنی بافتی هارون (و مخاطب آگاه از بافت تاریخی) این است که پرسش او کنایه‌ای سرزنش‌آمیز است با این مضمون: برادر تو (فضل) همانند والی جدید (علی بن عیسی) موفق به

جمع‌آوری و ارسال چنین ثروتی برای خلیفه نبود و این نشانه ناتوانی یا عدم وفاداری اوست. هم‌چنین، دانش دایرةالمعارفی مخاطب فعال می‌شود که هدایای هنگفتِ والیان اغلب از طریق ظلم و غارت مردم فراهم می‌شود. پاسخ جعفر (در کیسه‌های خداوندان مال) با معنای صریح پرسش هارون در مورد مکان به صورت لغوی مطابقت دارد، اما با قصد کنایه‌آمیز هارون و مقدمه‌ضمنی درباره منشأ مال (ظلم) تضاد شدیدی ایجاد می‌کند. مخاطب (هارون و خواننده) برای حل این تضاد و یافتن ربط‌مندی بهینه به این نتیجه‌ضمنی می‌رسد: در زمان حکومت برادر من، ظلمی بر مردم روا داشته نمی‌شد و مالشان نزد خودشان بود. برخلاف والی فعلی که با غارت و فشار بر مردم این هدایا را فراهم کرده است. نفرستادن چنین هدایایی از سوی برادر من نشانه پاک‌دستی اوست. این اسلوب حکیم منجر به نقد ضمنی و روشنگری سیاسی-اخلاقی می‌شود و به ابطال مفروضات هارون و تقویت بازنمایی جهان مخاطب از عدالت در حکمرانی و فساد والیان کمک می‌کند. مخاطب برای درک تضاد میان محتوای صریح و مفروضات ضمنی نیازمند تلاش پردازشی متوسطی است که به دلیل اثر شناختی بالا و عمق پیام توجیه می‌شود.

نمونه ۹) منصور خلیفه عربی شامی را گفت: «چرا شکر حق سبحانه به جای نمی‌آری که تا من بر شما حاکم شده‌ام طاعون از میان شما دفع شده است؟» عرب گفت: «حق سبحانه از آن عادل‌ترست که دو بلا بر ما گمارد» (صفی، ۱۳۸۹: ۱۳۹ و ۱۴۰).

در این نمونه تفسیر صریح سخن منصور این است که حکومت من نعمت و برکتی از جانب خداست که بلا (طاعون) را از شما دور کرده است. این معنای صریح بر پایه مقدمه‌ضمنی بافتی منصور بنا شده است که من (منصور) حاکمی صالح و برگزیده الهی هستم و حکومت من عامل خیر و دفع بلاست، پس شما باید سپاسگزار باشید. پاسخ عرب تضادی رسا و تند بین تفسیر صریح گفتار منصور (شکر بر نعمت) و اطلاعات بافتی تاریخی-سیاسی (ستمگری منصور) ایجاد می‌کند. این تضاد موجب بازتنظیم ربط^۱ می‌شود و شنونده را به بازبینی فرض‌های اولیه وامی‌دارد تا با تلاش پردازشی به نتیجه‌ضمنی برسد: خداوند عادل‌تر از آن است که هم طاعون و هم حکومت تو را که خود بلایی بزرگ است، بر سر ما بگمارد؛ پس تو خود یک بلا هستی که جای طاعون را گرفته‌ای. این اسلوب حکیم منجر به یک نقد سیاسی-اخلاقی کوبنده

می‌شود. عرب با این پاسخ ادعای مشروعیت و نیک‌نامی منصور را به چالش می‌کشد و به ابطال بازنمایی جهان منصور از خویشتن به‌عنوان حاکمی خیر و برکت‌بخش کمک می‌کند. نمونه ۱۰) فقیه ابوسهل صعلوکی در روزی سرد به نزدیک قاضی حرمین رفت و از دور بنشست. در پیش قاضی آتش می‌سوختند قاضی گفت: اَيُّهَا الْفَقِيْه! اِلَى النَّارِ [البقرة: ۲۲۱]. سوی آتش آی. ابوسهل جواب داد: الْقَاضِي اَوَّلِيْ بِهَا صِلِيًّا [مریم: ۷۰] یعنی قاضی به آتش اولی‌تر (قاضی اوش، ۱۳۹۷: ۱۱۳).

در این نمونه، تفسیر صریح «إِلَى النَّارِ» دعوتی صریح و دوستانه برای گرم‌شدن کنار آتش است. این تفسیر بر پایه معنای متعارف "نار" در بافت روزی سرد و قصد مهمان‌نوازی قاضی استوار است. بنابراین، مقدمه‌ی ضمنی بافتی قاضی این است که: «من لطف و محبت می‌کنم و تو باید این دعوت را بپذیری تا از سرما رهایی یابی». اما پاسخ ابوسهل («القاضي أَوْلَى بِهَا صِلِيًّا») با تضمین یک آیه قرآنی که در سیاق خود به آتش دوزخ و عذاب الهی اشاره دارد، اطلاعات ضمنی قوی از دانش قاموسی دینی مخاطب را فعال می‌کند. این اطلاعات ضمنی با تفسیر اولیه دعوت دوستانه قاضی در تضاد قرار می‌گیرد. این تضاد، ناهماهنگی شناختی شدید ایجاد می‌کند و قاضی را به تلاش پردازشی وامی‌دارد تا به نتیجه‌ی ضمنی برسد: «با توجه به جایگاه قضاوت و مسئولیت‌های سنگین آن و احتمال گناهان و خطاهایی که در این مسیر پیش می‌آید، تو (قاضی) به آتش دوزخ سزاوارتری». این اسلوب حکیم منجر به نقد اخلاقی، کوبنده و روشنگرانه می‌شود.

۴.۱.۴. گونه چهارم: اسلوب حکیم مبتنی بر تقویت یا ردّ مفروضات بافتی گسترده‌تر (ارزش‌ها و کلیشه‌های اجتماعی)

در این گونه از اسلوب حکیم اثر شناختی به‌طور عمده از به چالش کشیدن، ابطال یا حتی تقویت مفروضات کلیشه‌ای^۱ و اطلاعات پیش‌زمینه‌ای مخاطب درباره‌ی جامعه، نقش‌های اجتماعی، باورهای دینی یا ارزش‌های رایج ناشی می‌شود. گوینده با هدف تغییر یا تعمیق بازنمایی جهان مخاطب با این مفروضات ذهنی بازی می‌کند. در این حالت پاسخ حکیم مستقیماً به سؤال ظاهری مربوط نمی‌شود، بلکه به لایه‌ای عمیق‌تر از باورها و پیش‌فرض‌های مخاطب حمله می‌کند یا آن‌ها را تقویت می‌کند.

1. stereotypical assumptions

نمونه ۱۱) بهلول بر هارون الرشید درآمد. یکی از وزرا گفت: «بشارت باد مر تو را ای بهلول که امیرالمؤمنین تو را بر سر قرده و خنازیر [بوزینه‌ها و خوک‌ها] سردار و امیر گردانید». بهلول گفت: «گوش به من دار و فرمان من به جا آر که از جمله رعایای منی!» (جامی، ۱۳۹۵: ۲۵۰)

در این نمونه وزیر بهلول را مورد تمسخر قرار می‌دهد و تفسیر صریح سخنش این است که «تو اکنون امیر حیوانات پست و حقیر شده‌ای و مقام تو بسیار بی‌ارزش است». مقدمهٔ ضمنی بافتی وزیر و جامعه این است که «انتصاب به امیری بر قرده و خنازیر، نهایت تحقیر و بی‌ارزشی یک فرد است، و بهلول به دلیل جایگاهش به عنوان یکی از عقلای مجانبین سزاوار این تحقیر است». پاسخ بهلول به طور کامل تفسیر صریح و مقدمهٔ ضمنی تحقیرآمیز وزیر را ابطال می‌کند. بهلول با استفاده از منطق ضمنی وزیر را وارد دستهٔ «قرده و خنازیر» (یعنی تحت فرمان خود) می‌کند. دلالت ضمنی استنباط‌شده این است که: «اگر تو چنین حکمی را برای من درست می‌دانی، پس خود نیز از جنس همان‌هایی (قرده و خنازیر) هستی که من امیر بر آن‌ها شده‌ام و در نتیجه، تو تحت فرمان من قرار می‌گیری». این اسلوب حکیم منجر به یک نقد کوبنده اجتماعی و اخلاقی می‌شود. بهلول با این پاسخ، نه تنها به توهین واکنش نشان می‌دهد، بلکه کلیشه‌های مربوط به ارزش انسان و مقام واقعی افراد را به چالش می‌کشد.

نمونه ۱۲) وقتی قحط پدید آمد. باران نمی‌آمد. مردمان به نزدیک طاووس (از عرفای بزرگ) آمدند و گفتند که یا شیخ ما را از خدای باران خواه. گفت: «شما می‌گویید چرا باران نمی‌بارد، من می‌گویم بدان معاملات که مراست چرا سنگ نمی‌بارد؟» (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۹۰: ۳۸۹).

در این نمونه مردم به دنبال درخواست باران (رحمت الهی) از طریق شفاعت یک عارف هستند؛ لذا تفسیر صریح درخواست آن‌ها حل مشکل قحطی از طریق مداخلهٔ الهی به واسطهٔ دعای عارف است. مقدمهٔ ضمنی بافتی مردم (و جامعه) این است که قحطی از عدم نزول رحمت الهی است و اولیا و عرفا به دلیل قرب الهی می‌توانند برای مردم شفاعت کنند و دعایشان مستجاب شود. هم‌چنین، دانش دایرةالمعارفی دینی می‌گوید بارش سنگ نشانهٔ عذاب الهی برای گناهان بزرگ است. پاسخ طاووس با طرح پرسش «چرا سنگ نمی‌بارد؟» به طور کامل تفسیر صریح و مقدمهٔ ضمنی مردم را ابطال می‌کند. او کانون توجه را از طلب رحمت به انتظار عذاب تغییر می‌دهد. دلالت ضمنی استنباط‌شده این است که: مشکل اصلی قحطی، نه عدم

نزول رحمت الهی، بلکه گناهان و اعمال ناشایست خود مردم (و حتی خودم) است. اعمال ما آنقدر ناپسند است که باید منتظر عذاب (بارش سنگ) باشیم، نه رحمت (باران). این اسلوب حکیم منجر به یک بصیرت اخلاقی عمیق و خودانتقادی جمعی می‌شود. طاووس با ابطال کلیشه مربوط به نقش اولیا در شفاعت صرف و علت قحطی، مردم را به مسئولیت‌پذیری در قبال اعمالشان فرا می‌خواند.

نمونه ۱۳- نقل قول: «کسی به خلوت درویشی درآمد. گفت: چرا تنها نشسته‌ای؟ گفت: این دم تنها شدم که تو آمدی، مرا از حق مانع آمدی» (جامی، ۱۳۷۰: ۵۳۳).

در این حکایت نقطه شروع اسلوب حکیم تفسیر صریح سؤال پرسنده (چرا تنها نشسته‌ای؟) است که بر اساس مقدمات ضمنی بافتی از فهم عامیانه و الگوهای فرهنگی و دائرةالمعارفی رایج شکل گرفته است: تنهایی وضعیتی فیزیکی است به معنای غیبت دیگران که برای اهداف شخصی (مثل استراحت یا خلوت از مردم) انتخاب می‌شود. پاسخ درویش با عبارات «این دم تنها شدم که تو آمدی» و «مرا از حق مانع آمدی» به شکلی هوشمندانه این مفروضات دائرةالمعارفی را مورد هدف قرار می‌دهد و به چالش می‌کشد. درویش با این کلام، اطلاعات ضمنی عمیقی را فعال می‌کند که بر معنای عرفانی تنهایی حقیقی استوار است یعنی من تنها نبودم بلکه با حق بودم و اینک تو با آمدنت و دور کردن من از حق، مرا تنها کردی.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با اتکا به ظرفیت‌های تحلیلی "نظریه ربط" به بازخوانی مفهومی و تحلیلی صنعت "اسلوب حکیم" در سنت بلاغت اسلامی پرداخت. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که علی‌رغم بی‌اعتنایی سنت بلاغت‌نگاری فارسی به قدرت معناسازی این صنعت، اسلوب حکیم در بنیان خود واجد سازوکارهای پیچیده استنتاجی و شناختی است که در تحلیل‌های سنتی یا نادیده گرفته شده یا تقلیل یافته‌اند. گونه‌شناسی چهارگونه ارائه‌شده در این پژوهش، بر اساس مراحل مختلف فرایند استنتاج معنا در نظریه ربط، امکانی فراهم کرده است برای تمایز دقیق میان انواع گفتمان‌هایی که در آن‌ها گوینده با نیت دست‌کاری یا بازتنظیم تفسیر مخاطب، از ظاهر سؤال یا انتظار زبانی عدول می‌کند. مهم‌ترین دست‌اورد این تحقیق، ارائه یک گونه‌شناسی چهارگانه تحلیلی از "اسلوب حکیم" براساس سازوکارهای شناختی فعال در فرایند استنتاج بود. این

طبقه‌بندی شامل: ۱) گونه مبتنی بر بازسازی یا ابطال معنای صریح که بر تغییر پارادایم شناختی مخاطب از طریق بهینه‌سازی ربط عمودی تمرکز دارد؛ ۲) گونه مبتنی بر بازیابی دلالت‌های ضمنی که بر تحمیل مسئولیت تفسیر و استخراج نتایج ضمنی بر عهده مخاطب استوار است؛ ۳) گونه مبتنی بر تضاد بین محتوای صریح و اطلاعات ضمنی بازیابی شده از بافت که از ناهماهنگی شناختی برای ایجاد نقد ضمنی بهره می‌برد؛ و ۴) گونه مبتنی بر تقویت یا رد مفروضات بافتی گسترده‌تر که ارزش‌ها و کلیشه‌های اجتماعی را به چالش می‌کشد یا تثبیت می‌کند.

تحلیل نمونه‌های متعدد از متون غنی فارسی به‌ویژه در ژانرهای طنز و عرفان، نه تنها خلاء فقدان مثال‌های بومی در آثار بلاغی سنتی را پر کرد، بلکه گستره کاربرد و ظرفیت‌های خلاقانه "اسلوب حکیم" را در ادب فارسی به وضوح نشان داد. از منظر روش شناختی، تلفیق تحلیل کیفی نمونه‌های متنوع از متون عرفانی و طنزآمیز نشان داده است که برخلاف تصور رایج مبنی بر محدود بودن شواهد فارسی، متون کلاسیک مشحون از کاربردهای پیچیده اسلوب حکیم‌اند که نیازمند احیا و بازتحلیل‌اند. گونه‌شناسی نوین ارائه شده علاوه بر آنکه به بازتعریف دقیق‌تر "اسلوب حکیم" انجامید، ظرفیت‌های شناختی-بلاغی آن را در هدایت توجه مخاطب، ارائه نقد پنهان و بازسازی نظام ارزشی وی آشکار ساخت. از کارکردهای شناختی بارز "اسلوب حکیم" که در تحلیل نمونه‌ها مشهود بود، می‌توان به تصحیح و تعمیق مفاهیم اخلاقی، نقد کوبنده (اعم از اخلاقی، اجتماعی و سیاسی)، ابطال و به چالش کشیدن مفروضات و کلیشه‌های ذهنی رایج، و بازتنظیم اولویت‌های ارزشی مخاطب اشاره کرد. این دستاوردها درک ما را از پیچیدگی‌های تعاملات زبانی و نقش پدیده‌های بلاغی در مدیریت گفتمان و موقعیت‌های ارتباطی پرتنش (همچون اعمال قدرت، تهدید یا انتقاد) تعمیق می‌بخشد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی کارکردهای مختلف "اسلوب حکیم" متمرکز بر ژانر و نوع ادبی کاوش شود تا جامعیت این سازوکار زبانی و کارویژه‌های آن ناظر به انواع ادبی روشن گردد.

تعارض منافع

تعارض منافعی وجود ندارد.

منابع

جاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۳). البیان والتبیین. به تصحیح عبدالسلام هارون. مصر: الشركة الدولية للطباعة.

جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۷۰). نفحات الانس من حضرات القدس. به تصحیح محمود عابدی. تهران: اطلاعات.

_____. (۱۳۹۵). بهارستان. به تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: اطلاعات.
جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۲۰۰۰). دلائل الإعجاز. به تصحیح محمود محمد شاکر. مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب (مکبة الأسرة).

جهادی حسینی، سیدامیر. (۱۴۰۳). «متن شناسی بخش معانی نسخه خطی بدایع الصنایع». پژوهش های نسخه شناسی و تصحیح متون، س ۳، ش ۱: ۲۶۴-۲۹۰. DOI: 10.22034/crtc.2023.180300
خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمن. (۱۹۸۲). الإيضاح فی علوم البلاغة. مصر: مكتبة و مطبعة محمد علی صبیح.

_____. (بی تا). التلخیص فی علوم البلاغة. به شرح عبدالرحمن البرقوقی. بیروت، لبنان: دارالکتاب العربی. خمیس، شیاء کمال عبدالعظیم. (۲۰۲۲). «أسلوب الحکیم فی آیات القرآن الکریم: دراسة تفسیرية تطبيقية». مجلة كلية الدراسات الإسلامية و العربية للبنات بالإسکندرية، س ۳ ش ۲: ۱۹۵-۲۹۳.
DOI: 10.21608/bfda.2022.279552

راستگو، سید محمد. (۱۳۹۷). هنر سخن آرایی (فن بدیع). تهران: سمت.
زواری، أحمد علی. (۲۰۱۸). «جمالية الأسلوب الحکیم و قيمته الأسلوبية فی القرآن الکریم». التواصلية س ۴ ش ۱ (پیاپی ۱۲): ۲۲۶-۲۵۸.

ساکت، سلمان و محمودی، زهرا. (۱۳۹۷). قرّة العین: قاضی اوش. تهران: موقوفات افشار؛ سخن.
سگاکي، یوسف بن ابی بکر. (۱۹۸۷). مفتاح العلوم. به تصحیح نعيم زرزور. بیروت: دارالکتاب العلمية. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۲۰۰۱). شرح عقود الجُمان فی علم المعانی والبیان. به تصحیح ابراهیم الحمدانی و أمين الحبار. بیروت: دارالکتاب العلمية.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). نگاهی تازه به بدیع. ویرایش ۴. تهران: فردوس.
صامل، محمد بن علی. (۱۹۹۶). الأسلوب الحکیم: دراسة بلاغية تحليلية مع تحقیق «رسالة فی بیان الأسلوب الحکیم» لابن کمال باشا و دراستها. ریاض: دار أشیلیه.

صفی، فخرالدین علی. (۱۳۸۹). لطایف الطوائف. به تصحیح احمد گلچین معانی. تهران: اقبال.
طیبی، حسین بن محمد. (۱۹۸۶). التبیان فی علم المعانی و البدیع و البیان. به تحقیق هادی عطیة الهلالی. بیروت: عالم الكتب.

کزّازی، میرجلال الدین. (۱۳۸۷). زیبایی شناسی سخن پارسی (بدیع). تهران: مرکز.
مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح. (۱۳۷۶). أنوار البلاغة. به کوشش محمد علی غلامی نژاد. تهران: میراث مکتوب.

میرحسینی، محمد، انصاری، نرگس و سلیمی، زهرا. (۱۳۹۳). «زیبایی‌شناسی اسلوب حکیم در قرآن (بررسی موردی ده جزء میانی قرآن)». فصلنامه پژوهش‌های ادبی - قرآنی، ۲(۴): ۶۴-۴۶.

DOR: 20.1001.1.23452234.1393.2.4.3.2

هزار حکایت صوفیان. (۱۳۹۰). هزار حکایت صوفیان؛ بر اساس دستنویس کهن ۶۷۳ ه.ق. به ویراستاری حامد خاتمی‌پور. تهران: سخن.

همایی، جلال‌الدین. (۱۳۶۷). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: هما.

- Al-Jahiz, Abu 'Uthman 'Amr ibn Bahr. (2003). *Al-bayan wa al-tabyin* (Edited by 'Abd al-Salam Harun) (2 vols.). Egypt: Al-Sharika al-Dawliyya li-l-Tiba'a. [In Arabic]
- Al-Jurjani, 'Abd al-Qahir. (2000). *Dala'il al-i'jaz* (Edited by Mahmoud Muhammad Shakir). Cairo: Egyptian General Book Organization (Maktabat al-Usra). [In Arabic]
- Al-Sakkaki, Abu Ya'qub. (1987). *Miftah al-'ulum* (Edited by Na'im Zarzur) (2nd ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Suyuti. (2001). *Sharh 'Uqud al-juman fi 'ilm al-ma'ani wa al-bayan* (Edited by Ibrahim al-Hamdani & Amin al-Habbar). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Tibi. (1986). *Al-tibyan fi 'ilm al-ma'ani wa al-badi' wa al-bayan* (Edited by Hadi 'Atiyya al-Hilali). [Place not given]: 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Al-Qazwini, al-Khatib. (1982). *Al-Idah fi 'ulum al-balaghah*. Egypt: Maktabat wa Matba'at Muhammad 'Ali Sabih. [In Arabic]
- Al-Qazwini, al-Khatib. (n.d.). *Al-Talkhis fi 'ulum al-balaghah* (Commentary by 'Abd al-Rahman al-Barquqi). Beirut, Lebanon: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Jami, 'Abd al-Rahman b. Ahmad. (1370). *Nafahat al-Uns min Hadrat al-Quds* (Edited by Mahmoud 'Abedi). Tehran: Ettela'at. [In Persian]
- Jami, 'Abd al-Rahman b. Ahmad. (1395). *Baharistan* (Edited by Esma'il Hakami). Tehran: Ettela'at. [In Persian]
- Jahadi Hosseini, S. A. (1403). Textual analysis of the *Ma'ani* section of the manuscript *Bada'i' al-Sana'i'. Pazhuheshhā-ye Noskha-shenāsi va Tas'hih-e Motun*, 3(1), 264–290. [In Persian]
- Khamis, S. K. A. (2022). The "Wise Style" (*uslub al-hakim*) in Qur'anic verses: An exegetical applied study. *Journal of the Faculty of Islamic and Arabic Studies for Girls in Alexandria*, 2(2), 195–293. [In Arabic]
- Rastgoo, S. M. (1397). *Honar-e Sokhan-āra'i (Fan-e Badi')*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Zouari Ahmed, A. (2018). The aesthetics of the "*uslub al-hakim*" and its stylistic value in the Qur'an. *At-Tawasuliyya*, 2018(12), 226–258. [In Arabic]
- Saket, S., & Mahmoudi, Z. (1397). *Qorrat al-'Ayn: Qadi-ye Ush*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation; Nashr-e Sokhan. [In Persian]
- Shamisa, S. (1386). *Negahi tazeh be Badi'* (5th ed.). Tehran: Ferdows. [In Persian]

- Samel, M. b. 'A. b. M. (1996). *Al-uslub al-hakim: Dirasah balaghiyyah tahliliyya*, with the edition of *Risalah fi bayan al-uslub al-hakim* by Ibn Kamal Pasha. Riyadh: Dar Ashbilyah. [In Arabic]
- Safi, Fakhr al-Din 'Ali. (1389). *Lata 'if al-tava 'if* (Edited by Ahmad Golchin-e Ma'ani). Tehran: Eqbal. [In Persian]
- Kazzazi, M.-J.-al-D. (1387). *Ziba 'i-shenasi-ye Sokhan-e Parsi (Badi')* (4th ed.). Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Mazandarani, M.-H. b. M.-S. (1376). *Anvar al-balaghah* (Edited by Mohammad-'Ali Gholami-Nejad). Tehran: Mirath-e Maktub. [In Persian]
- Anonymous. (1390). *Hezar Hekayat-e Sufiyan* (Edited by Hamed Khatami-Pur) (2 vols.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Mirhoseini, M., Ansari, N., & Salimi, Z. (1393). The aesthetics of *uslub al-hakim* in the Qur'an (A case study of the middle ten parts). *Qur'anic-Literary Research Quarterly*, 2(4), 46–64. [In Persian]
- Homaie, J. (1367). *Funun-e Balaghat va Sana 'at-e Adabi*. Tehran: Homa. [In Persian]

References

- Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition* (2nd ed.). Blackwell.
- Sperber, D., & Wilson, D. (2002). Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language*, 17(1–2), 3–23.
- Yus, F. (2002). Humor and the search for relevance. *Journal of Pragmatics*, 35, 1295–1331.
- Yus, F. (2008). A relevance-theoretic classification of jokes. *Lodz Papers in Pragmatics*, 4, 67–93.
- Wilson, D. (1994). Relevance and understanding. In G. Brown, K. Malmkjær, A. Pollitt, & J. Williams (Eds.), *Language and Understanding* (pp. 35–58). Oxford University Press.